

על אודות ספר 'המספיק לעובדי השם'

'כפאיה אלעאבדין' (=המספיק לעובדי השם) הוא ספרו הגדול של רבי אברהם בן הרמב"ם. כך כותב אודותיו מחברו:

חיבור אחד בלשון קדר וישמעאל חברתיו, ועל יסודי היראה והאהבה בנייתו, ומספיק לעובדי השם קראתיו, עזרני ה' והשלמתי חבורו, ודקדקתי והעתקתי רובו, ונתתק לארצות רחוקות מקצתו.¹

עדות על קיומו של החיבור ב"ארצות רחוקות" ניתן ללמוד מחיבורו של חכם מפרובנס², רבי אהרן ב"ר יעקב הכהן (אורחות חיים, דין קדושה מיושב, ירושלים תשט"ז, עמ' כד)³:

כתב הר"א בנו של הרמב"ם ז"ל בחיבורו בחלק השני בפרק תפלת הצבור שהר"ם אביו חזר בו ממה שכתב בספר אהבה שהיחיד מדלג הקדושה ז"ל שחזר בו הלכה למעשה ושמע מפיו וראה הוראה מכתבת ידו למי ששאל אותו על זה וכן הורה ועל זה אנו סומכים עכ"ל.⁴

* בעקבות פרסום קטע חדש מספר המספיק לעובדי השם על ידי ר' נסים סבתו, נתבקשתי לכתוב דברים אחדים אודות קורותיו של הספר. דברים אלו נכתבו במסגרת פרויקט "בית הרמב"ם" בריכוזו של פרופ' מנחם בן-ששון; פרויקט הנתמך על-ידי הקרן הלאומית למדע.

¹ תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, מהדורת פריימן-גויטיין, ירושלים ה'תרצ"ח, סימן קכד, עמ' 210. אגרת זו נדפסה פעמים אחדות קודם לכן ואף לאחר מכן, ראה: אי"י וויזנברג, "מבוא נהור שרגא" לפירוש התורה של ראב"ם במהדורתו (לונדון תשי"ח), עמ' 22 והערה 99.

² ראה איגרות הרמב"ם, מהדורת ר"י שילת, עמ' תצא, הערה 2 אודות מכתב מאלכסנדריה אל 'פקיד הסוחרים' בפוסטאט: "באלו הימים הגיעה אניה ממרשיליה... ובה שליח... ועימו שאלות מארץ רחוקה לרבנו משה ירום הודו... ", שיתכן שהכוונה לפרובנס. השווה ש"ד גויטיין, "חיי הרמב"ם לאור גילויים חדשים מן הגניזה הקהירית", 'פרקים' ד (תשכ"ו), עמ' 35.

³ העיר על כך י' ינון-פנטון, "מורשתם הספרותית של צאצאי הרמב"ם", 'פעמים' 97 (תשס"ד), עמ' 9. וראה שם עמ' 6-7 הערה 5. בהערה זו מונה ינון-פנטון חידושים שהובאו מ'המספיק' בדברי הראשונים והאחרונים, אולם נראה שחלו שיבושים בהערה זו: מובן שההפניות לספר מנחת חינוך הן מיותרות כיון שהמנחת חינוך מצטט מדברי קודמיו (ואף לא מספר 'המספיק' אלא מברכת אברהם). כמו כן ההפניה לכסף משנה הלכות קרבן פסח ב, יג אינה מובנת, כיון שהציטוט שם הוא מברכת אברהם (כפי שהעיר ינון-פנטון בעצמו), ואם בציטוטים מדברי רבי אברהם בכלל עסקינן הרי שניתן להוסיף הפניות בכסף משנה כהנה וכהנה כידוע. [בימקור חיים' לר"ש צרצא סוף כי תשא חיפשת ולצערי לא מצאתי].

⁴ ראה המספיק לעובדי השם, מהדורת דנה, עמ' 199-200: בענין קדושת יוצר וקדושת סדר יומא – "הנה רבים מהחכמים סברו, שזהו עניין מיוחד בצבור ואינו מותר ליחיד, משום שאמרו ז"ל: כל דבר שבקדושה לא יהא בפחות מעשרה. ואבא מארי זצ"ל אמר זאת בפירוש לגבי קדושת היוצר, ואמר בספר

למרבה הצער חיבור זה מצוי בידינו באופן חלקי למדי. במקורו היה החיבור בן עשרה שערים המשתרעים, על פי ההשערות, על פני כ-2500 עמודים.⁵ מכל השפע הזה מצויים בידינו עד היום בדפוס כשני שערים: שער אחד העוסק בענייני מוסר יצא לאור בתרגום לאנגלית על ידי ש' רוזנבלט,⁶ ושוב בתרגום לעברית על ידי הרב יוסף דורי.⁷ שער נוסף העוסק בעיקר בענייני תפילה יצא לאור בתרגום לעברית על ידי נסים דנה.⁸ לזה מצטרף גם המאמר על דרשות חז"ל⁹; ולאחרונה פורסמו שני קטעים הלכתיים האחד דן בהלכות

אהבה: ומדלג היחיד הקדושה; **וחזר בו** מכך הלכה למעשה, **ושמעתי מפיו, וראיתי פסק הלכה בכתב ידו** אל מי ששאל אותו בעניין זה, שקדושת היוצר וקדושת סדר יומא אין גנאי באמירתן על ידי היחיד כאמירת הציבור... **כך פסק ז"ל ועל פיו נהגנו**. ראה רמב"ם הלכות תפלה ז, יז. בעניין דעה זו של הרמב"ם ראה גם סדר רב עמרם, מהדורת גולדשמידט, עמ' יג-יד; סדר רס"ג, עמ' יג; אוצר הגאונים ברכות, התשובות עמ' 52-53; תשובות רב נטרונאי גאון, מהדורת ברודי, עמ' 122 ובהערות שם. בענין חזרתו של הרמב"ם, ראה איגרות הרמב"ם, מהדורת ר"י שילת, עמ' תטז-ת"ז: **"ואמנם היוצר – אני רואה כשם שמתפלל אותו שליח צבור כך מתפלל אותו היחיד**. וכבר אמר זולתנו מן הגאונים ז"ל זולתי זה, ונתלו במאמרם: 'אין היחיד אומר קדוש'. ורוב גאוני המערב על דעתנו, לפי שזה הוא מספר מה שאומרים המלאכים, והקדושה שאין ראוי ליחיד לאומרה הוא שיכוון הוא להקדיש, כמו שיאמר שליח צבור בתפילה: 'נקדישך ונעריצך'. וכבר כתב זה המאמר וראיתו אבן ג'אסוס תלמיד רבנו נסים, בספרו שחיבר בתפילה, ובלי ספק שהוא מצוי אצלכם". וראה בהערות שם. וראה תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימן שיג, עמ' 581-582 ובהערות שם (ויש להוסיף הפניה להמספיק לעובדי השם), וראה גם תשובות הרמב"ם, כרך ד, עמ' 24. בענין חזרתו של הרמב"ם בענין זה, ראה מה שכתב ר"ש אברמסון, תשובות הרמב"ם, כרך ג, עמ' 177. [אודות התמיהה איך לא הזכיר הרמב"ם את שפסק הוא עצמו בהלכות תפלה ראה יד פשוטה, אהבה, עמ' רצד].

⁵ על ההשערות, ראה במבואו של נ' דנה למהדורתו (להלן הערה 8), עמ' 15 ואילך ובמה שצויין שם. וראה גם: P. Fenton, "Dana's Edition of Abraham Maimuni's Kifayat al-Abidin", 'JQR' 82 (1991), pp. 197-199. 199 שפירט באופן מסודר ויסודי את מבנה 'המספיק' את חלקיו ואת פרקיו. וראה גם במאמרו הנזכר לעיל (הערה 3), עמ' 9 שצייין שמבחינת כמותו היה 'המספיק' אולי החיבור הגדול ביותר בכל הספרות הערבית היהודית.

⁶ The High Ways to Perfection of Abraham Maimonides, New York, 1927. החלק הטקסטואלי של הספר הושלם בכרך שני, שיצא לאור בבלטימור 1938.

⁷ יצא לאור על ידי הרב סלימאן ששון, ירושלים תשכ"ה.

⁸ רמת גן, תשמ"ט.

⁹ לפרטים ביבליוגרפיים, ראה במאמרו של ינון-פנטון (לעיל הערה 3), עמ' 9 הערה 13. וראה: י' אלבוים, להבין דברי חכמים, ירושלים תשס"א, עמ' 146-147 ובהערות שם.

אבילות והשני בהלכות מאכלות אסורות¹⁰. אמנם, כל האמור הוא ביחס לחומר הנדפס, אך ידועים קטעים לא מעטים נוספים המצויים עדיין בכתבי יד¹¹.

כל הקורא בחיבורו של רבי אברהם חש בשגב אישיותו של המחבר "ראש לכל החסידים". מבין השורות ניבטת דמות רבת הוד של אדם המצוין במידות; אהבה ויראה, חסד ודבקות משתלבים יחד, כשעל הכל חופפת דמות המנהיג בעל הסמכות ובעל ההשפעה.

אין צורך רב להכביר במילים על חשיבות פרסום קטעים נוספים מספר 'המספיק', אשר מתוכם אפשר ללמוד עוד ועוד על אישיות המחבר ודעותיו, ועל יחסו לתורתו ולחיבוריו של אביו 'הנשר הגדול'. תיתי ליה לר' נסים סבתו הי"ו המגיש בפני הלומדים קטע נוסף מספרו הגדול של רבי אברהם בתרגום לעברית, ויש לקוות שבעקבות פרסום זה יפורסמו קטעים נוספים המצויים, כאמור, בכתבי יד לבושים 'קדרות', ולא נמצא להם גואל.

¹⁰ י' דוד, "קטעים חדשים מספר המספיק לעובדי ה' לרבנו אברהם בן הרמב"ם", 'סיני' קלב (תשס"ד), עמ' ג-לח. וראה בנספח להלן הערות על פרסום זה.

¹¹ לפרטים נרחבים: ראה מאמרו של פנטון הנוצר לעיל (הערה 5), וראה גם במאמרו: "עוד על ר' חננאל בן שמואל הדיין, גדול החסידים", תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 82 הערה 20. וראה עוד: מ"ע פרידמן, הרמב"ם המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס"ב, עמ' 68-69 והערה 100; עמ' 72 הערה 109; עמ' 100 הערה 73; עמ' 110 הערה 111; עמ' 192 הערה 24. הקטע המתפרסם בזה הוא חלק מקובץ שזכר על ידי א"א הרכבי (חדשים גם ישנים 10; ירושלים תש"ל, עמ' 201-204). הרכבי אף תרגם ופרסם קטע מקובץ זה העוסק ב"מקח וממכר ומתנות". מתוך הכרת הטוב להרכבי שזיכנו בפרסום חשוב, נעיר כאן על מסקנתו השגויה מהקטע שפרסם לבל ייתלו ברבי אברהם בוקי סריקי. לדעת הרכבי הורה רבי אברהם "כי צריכים בני ישראל להתנהג עפ"י פשטות לשון הכתובים ועפ"י רוח דת תורתנו בכלל, ואין לנו להעמיד על דין תורה שבע"פ שאין אונאה לקרקעות". אולם דברים אלו לא עלו על דעתו של רבי אברהם כלל, שהרי כתב (בתרגומו של הרכבי): "וכבר ידעת כי צריכים **אנו להתבונן על הדברים המקובלים** כאמור ז"ל אם הלכה נקבל... ונאמר כי צריך אתה לידע כי מאמרם ז"ל המפורסם שהזכרנוהו לך כמה פעמים בזה הספר והוא אין מקרא יוצא מידי פשוטו יוליינו לענין נכבד ושרש גדול. וזהו כי **פשט הכתוב לא יחסר מהוראתו הגלויה ולא יקטן חיובו אף כי ימצאו בו באורים מקובלים** או מחויבים על פי הוכחות. ובעבור זה נאמר כי מוכרחים אנחנו להבין מן הפסוק וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו כלל ופרטים אשר איזה מהם [מהפרטים] **באר הכתוב ואיזה מהם פרשה הקבלה**...". משמעות הדברים היא ברורה: מקורות ההלכה הם המקרא והקבלה יחדיו. את מחויבותו העמוקה של רבי אברהם לקבלה דומה שאין צורך להוכיח, ואף על פי כן נצטט שני מקורות, האחד מפירושו לתורה (שמות כג, ב, מהדורת ויזנברג, עמ' שנה): "פשוטו... אמנם הקבלה ביארה זולת זה ועליה אנחנו עומדים ובה אנחנו מוגבלים..."; והשני מספר המספיק לעובדי השם, מהד' דנה, עמ' 262: "... זוהי המסורה המסתמכת על דבריו יתע' וישמרת את החקה הזאת למועדה מימים ימימה' אף כי לפי פשטיה דקרא אין מובנו כך, כפי שמתבאר למי שמעיין בו, אולם זהו רמז, ובעניין זה נוהגים על פי המסורה". דבריו אודות שילוב המקרא והקבלה מופיעים במקומות נוספים, ונצטט שניים מהם: א. תשובות ראב"ם סימן סג (עמ' 66-67): "ויש כאן שתי תשובות המבטלות את ההשגה הזאת. הראשונה היא עיקר גדול בדת **ובה נבדלנו אנו עדת הרבנים משטת הקראים** וזה העיקר הוא שאין אנו סומכים על מה שמורה עליו פשוטו של הכתוב אלא על מה שמורים עליו **הכתוב והקבלה ביחד** ולבאר האמונה הזאת יש מקומות מתאימים ותמציתה מה שאמרנו". ב. תשובות ראב"ם סימן סה (עמ' 72): "והתבונן בו היטב וזכר את העיקר שאמרתי לך בראשונה והוא שאין אנו מביאים ראיה ממה שמורה עליו פשוטו של מקרא בלבד אלא ממה שמורים **המקרא והקבלה ביחד**".

נספח: הערות למאמרו של י' דוד, "קטעים חדשים מספר המספיק לעובדי ה' לרבנו אברהם בן הרמב"ם".

ביסיניי קלב (תשס"ד), עמ' ג-לח, פרסם י' דוד קטעים חדשים מספר 'המספיק לעובדי ה''. לחיבת הקודש ולתועלת המעיינים אעתיק כאן קצת הערות שרשמתי לפניי בעת קריאת הפרסום הנ"ל:

א. עמ' כג: " (מי שלא) קיים מצות פריה ורביה ומי שיש לו בנים קטנים ואין לו מי שיגדל אותם מותר לו להתחתן בתוך השלשים יום ובתנאי שלא יתקרב אל האשה שנשא עד שיעברו שלשים יום". הרמב"ם הלכות אבל ו, ה כתב: "... מותר לו לארס ולכנוס מיד ואסור לו לבוא עליה עד שלשים יום". מדברי ראב"ם לא ברור האם כוונתו להתיר מיד כדעת אביו, או כוונתו לאפוקי מדעת רב האי גאון (אוצר הגאונים משקין התשובות עמ' 35) שהתיר רק לאחר שלשים, ודעתו היא שמותר בתוך שלשים אך רק לאחר השבעה וכדעת רבינו תם¹².

ב. עמ' כד: "מי שמת אביו או אמו חייב לגדל את שער ראשו עד שיתארך ויגלוש כמו שער שאפשר לקלוע אותו, וכך יהיה במשך שנה או קרוב לזה, או עד שיאלצו אותו חבריו לגלח את שער ראשו". הרמב"ם הלכות אבל ו, ג כתב: "... ועל אביו ועל אמו חייב לגדל שערו עד שישלח פרע או עד שיגערו בו חבריו". ראה מועד קטן כב, ב תוספות ד"ה עד שיגערו: "ויש ספרים שכתוב בהן או יגערו בו חבריו בירושלמי ונראה שהוא טעות סופרים כי אם כמו שכתבתי עד שישלח פרע ויגערו בו". מדברי הרמב"ם, ובעקבותיו ראב"ם, ברור שהגירסה שלהם בירושלמי (מועד קטן ג, ח; דף פג, ד) הייתה כ"יש ספרים" ולא כתיקונם של התוספות. והשווה רדב"ז. עוד ברור שלדעתם לשלח פרע הוא יותר משלושים יום (כי לא יתכן שיהיה דין אבל על אביו ואמו כדין אבל על שאר קרובים), אך בדברי הרמב"ם לא הוגדרו הדברים¹³. התוספת של ראב"ם היא מעניינת מאד: "וכך יהיה במשך שנה או קרוב לזה"¹⁴.

ג. עמ' כו: "ואמרו שהאבל חייב בשלשת הימים הראשונים לדמות בנפשו את המוות וסיבתו וקרבתו: 'כאלו חרב מונחת לו על כתפו ומשלשה ועד שבעה כאלו היא עוברת כנגדו בשוק'. והעתקתי מאבא מארי זצ"ל פירוש כאלו היא עוברת כנגדו בשוק שהאדם צריך לזכור את המוות תמיד וישים אותו לנגד עיניו כדי שילמד לקח ממנו ולפיכך אמרו כאלו היא עוברת כנגדו בשוק ולא אמרו כאלו אינה או כאלו היא טמונה וכיוצא בזה...". המהדיר כתב בהערה 70: "אצל הרמב"ם הלכות אבל ספ"ד [צ"ל: ספ"ג]: 'מונחת לו על

¹² יבמות מג, ב תוס' ד"ה שאני: "... אומר ר"ת דמי שאין לו בנים מותר לישא ולבעול תוך ל' דלא מקיימא מצות פריה ורביה אלא בבעילה אבל תוך ז' ימי אבילות אסור לכנוס...".

¹³ ראה כסף משנה: "גידול שער ימים הרבה מאד", וראה לחם משנה. וראה גם בית יוסף סימן שצ.

¹⁴ השווה רמ"א יורה דעה סימן שצ סעיף ד.

צוארו". אך זהו נוסח הדפוסים בלבד אך במהדורת ר"י קאפח ובמהדורת פרנקל 'על כתיפו וכציטוט ראב"ם.¹⁵

ד. עמ' כו: בעניין אבלות על אב ואם - "... מכללה חסרון מצוות כיבוד אב ואם ומוראן אשר היא מן המצוות הגדולות ביותר". ראה רמב"ם הלכות ממרים ו, א: "כבוד אב ואם מצוות עשה גדולה וכן מורא אב ואם שקלם הכתוב בכבודו ובמוראו..."

ה. עמ' לב: "... התזונה בצומח טבעית ומרובה ביותר והכרחית לאדם בניגוד לבשר מפני שאם האדם ניזון בבשר בלי צורך יזיק לו הרי שהמזון הצמחי הוא הכוונה הראשונה כמו שביארנו". השוה רמב"ם (מורה הנבוכים ג, מח): "...המזון הטבעי לאדם אינו אלא מן הזרעונים הצומחים מן האדמה ומבשר בעלי חיים, והמשובח בבשר הוא אשר הותר לנו אכילתו, וזה מה שלא נעלם משום רופא..."

ו. עמ' לה: "... במה שקיבלה האומה במסורת את היתרו וראינו אותם דור אחר דור אוכלים אותו כמו התרנגולות והאווז והחולות והקורא וכיוצא בהם יאכל בלא היסוס". במקור הערבי (עמ' יט): "כאלדג'אג' ואלוז ואלחג'יל ואלדראג'". אמנם ראה רמב"ם פירוש המשנה חולין יב, ב: "ויקורא, שם אלחג'יל".

ז. עמ' לו: "ואם היה החגב ארוך הראש ולו זנב צריך בנוסף לסימנים הללו שיהיה שמו המפורסם בישראל 'חגב' ואז יהיה מותר. ואם אין לו זנב ולא ראש ארוך אפשר להסתפק במציאות שלושת הסימנים". משנה חולין ג, ז: "ובחגבים כל שיש לו ארבע רגלים וארבע כנפים וקרסולים וכנפיו חופין את רובו רבי יוסי אומר ושמו חגב". וראה פירוש המשנה לרמב"ם: "... ואפילו היה ראשו ארוך ויש לו זנב הרי זה מותר, והוא שיהא שמו חגב כמו שאמר ר' יוסי. אבל אם נמצאו בו סימנים אלו עם הצורה הזו ולא היה שמו חגב או השם שקורין בו באותו הלשון את המין שאנו קוראין אותו חגב אינו מותר באכילה. והלכה כר' יוסי". משמע בפירוש שהתנאי 'שמו חגב' הוא רק אם ראשו ארוך ויש לו זנב, אבל אם אין ראשו ארוך ואין לו זנב - אין צורך שיהיה שמו חגב. וכך יש להבין גם את מה שכתב בהלכות מאכלות אסורות א, כב: "ושלשה סימנין יש בהן: כל שיש לו ארבע רגלים, וארבע כנפים שחופות רוב אורך גופו ורוב הקף גופו, ויש לו שני כרעים לנתר בהן - הרי זה מין טהור, ואף על פי שראשו ארוך ויש לו זנב אם היה שמו חגב טהור". בכל אופן ברור שדעת ראב"ם כדעת אביו. אולם ראה מגיד משנה שם: "ומה שכתב רבינו ואע"פ שראשו ארוך ויש לו זנב אם היה שמו חגב טהור הוא מסופק אצלי אם דעתו הוא דבכל גוונא בעינן שמו חגב ואפילו אין ראשו ארוך ואין לו זנב וכדעת קצת מפרשים שפירשו דרבי יוסי לא פליג את"ק ובכל גוונא בעינן שמו חגב ולעולם אין נאכלין אלא במסורת שיהיה שמו חגב וכ"כ הרשב"א ז"ל בספרו, או דעת רבינו דכל שאין ראשו ארוך ואין לו זנב אין צורך אלא לגי הסימנין שהזכיר ואף הרמב"ן ז"ל נסתפק בזה בכונת דברי רש"י ז"ל והראשון עיקר למעשה וכ"כ רבינו בפירוש המשנה". דהיינו שהמגיד משנה הכריע לחומרא שבכל מקרה צריך שיהיה

¹⁵ עד כמה שידוע לי אין עדויות אחרות לפירוש הרמב"ם למסכת מועד קטן (אם אכן ראב"ם מעתיק משם. בהלכות אבל יג, יב) כתוב באופן כללי: "... כל זה כדי להכין עצמו לחזור ויעור משנתו..."

שמו חגב (אף אם אין ראשו ארוך ואין לו זנב). ומה שהסתייע בפירוש המשנה הוא כיון שהיה בפניו נוסח מהדורה קמא שבה אכן סבר שבכל מקרה צריך שיהיה שמו חגב, אך כאמור חזר בו מזה¹⁶. בכל אופן דברי ראב"ם הנ"ל מצטרפים לדעתו הסופית של הרמב"ם.

¹⁶ וראה הערה 75 של הרב קאפח במהדורתו לפירוש המשנה.